

א. הזכרת ריצוי הארץ - נושא מרכזי

בפרשת התוכחה שבספר ויקרא כלולה גם הגלות כעונש. מלבד עונש הגלות, כלומר יציאת ישראל מן הארץ, מדגישה התורה את גורלה של הארץ עצמה -

והשמתי אני את הארץ ושממו עליה איביכם הישבים בה :
... והיתה ארצכם שממה ועריכם יהיו חרבה :

אז תרצה הארץ את שבתתיה כל ימי השמה ואתם בארץ איביכם אז תשבת הארץ והרצת את שבתתיה :

כל ימי השמה תשבת את אשר לא שבתה בשבתתים בשבתכם עליה :

ושוב בסיום התוכחה נאמר -

והארץ תעזב מהם ותרחץ את שבתתיה בהשמה מהם והם ירצו את עונם יען וביען במשפטי מאסו ואת חקתי געלה נפשם :

הזכרת גורלה של הארץ אומרת דרשני. הרי התוכחה היא כלפי ישראל, שהם המחויבים בברית והעונש הוא להם, ולפיכך מוזר שהתורה מדגישה את גורל הארץ. אפשר להסביר תופעה זו לאור העובדה שגורל הארץ משמעותי עבור עם ישראל, ולכן פירטה התורה את גורלה. אבל עדיין ההדגשה המרובה של עניין הארץ בתוכחה בולטת, ומלמדת שיש כאן נושא חשוב בפני עצמו.

יש חשיבות רבה לקטע זה בתוכחה, שכן הוא מהווה ציר מרכזי בתפיסה ההיסטורית של התנ"ך. הגלות המתוארת בתנ"ך, הלא היא גלות בבל, נמשכה כידוע 70 שנה. פרק זמן זה מחושב לפי שנות השמיטה והיובל החסרות, הוי אומר לאור הקביעה של התורה בקטע שציטטנו לעיל - שכל השנים שלא התקיימה שנת השמיטה יוחזרו כשבתון בזמן הגלות. זה הגורם הבלעדי בקביעת אורך הגלות, ומכאן שהוא גורם חשוב ביותר.

חשיבותו ניכרת מכך שהוא מוזכר הן בירמיהו בנבואת החורבן על 70 שנות גלות - שם מודגשת לא רק עצם הגלות אלא גם חורבן הארץ (ירמיהו כה 12-11), והן מסיומו של ספר דברי הימים המציין ששיבת ציון אירעה במלאת 70 השנה שניבא ירמיהו, אחרי שהארץ רצתה את שבתותיה. (1) נראה שסיומו של ספר דברי הימים מבטא את תודעתם של שבי ציון, דור עזרא ונחמיה, שאכן התקיימה בהם כל הקללה הכתובה בתורה, ועוונם נרצה. בכך נסגר המעגל שהחל עם גלות בבל.

ב. מהו ריצוי הארץ?

בקטע הזה ישנו ביטוי מרכזי אחד שפירושו אינו ברור, ועליו נתעכב. הפסוק אומר :
אז תרצה הארץ את שבתתיה. והארץ תעזב מהם ותרחץ את שבתתיה.
מה פשר הרצון או הריצוי הזה של הארץ ? רש"י הירש בפירושו כאן מציין :
"קשה לקבוע את הוראת שורש רצה בביטויים אלה, אע"פ שהקשר ברור בהחלט."

ואכן קביעת המשמעות המדויקת של השרש רצה איננה פשוטה כאן. נקדים ונאמר שיש לפועל רצה שתי משמעויות במקרא: האחת עניינה מוגדר "נחת רוח, פיוס" והיא הרגילה בתנ"ך, ואילו השנייה היא המשמעות המקובלת בעברית שלנו "חפץ, היה מעוניין ב."

אבל בתוכחה יש בפרשנים המקובלים שני פירושים עיקריים לשורש הזה : יש פרשנים שמבינים את המלה "רצה" כאן כמביעה השלמה, תשלומים, פירעון חוב (אבן עזרא, ספורנו), ויש שמבינים כאן את המשמעות הרגילה שהיא לשון פיוס וריצוי (רש"י).

הקושי בפירוש הראשון הוא שאין כמעט שום דוגמה לשימוש זה של הפועל רצה במקרא - הפרשנים כולם נזקקים לפסוק באיוב יד 6 - עד ירצה כשכיר יומו. אולם גם שם לא ברורה משמעות הפועל, ויש מפרשים אותו אחרת (למשל רש"י), וספק אם פסוק בודד באיוב יש בו כדי להסביר משמעות הפועל כאן, מה גם שמשמעות הפועל הרגילה שונה לחלוטין. גם הביטוי ירצו את עוונם במובן תשלום אינו פשוט, כי בדרך כלל בלשון המקרא נושאים עוון או מכפרים עליו, אך לא משלמים אותו.

ומנגד, פירוש רש"י כאן קשה מאוד אף הוא. רש"י אמנם מסביר בכמה מקומות בתורה ששורש רצה עניינו נחת רוח ופיוס, (בבראשית לג 10, ודברים לג 16) אך זה בא כנגד תפיסת המשמעות השנייה של הפועל, הרווחת בלשון חכמים. כאן אין די בפירוש זה, משום שרש"י הפך את תוכן המשפט: בדרך כלל הרוצה הוא המתפייס ואילו המפייס הוא המושא של הפועל, כגון במשפט: ברך ה' חילו ופועל ידיו תרצה (דברים לג 11), שבט הלוי הוא המפייס וה' הוא המתפייס והוא הרוצה, כלומר מקבל ברצון. ואילו בפסוק שלנו מפרש רש"י להיפך - הארץ שהיא הרוצה היא המפייסת ולא המתפייסת. שינוי זה אומר דרשני, ועוד נשוב לכך.

ג. מי "רוצה" במקרא ?

והנה אם נבדוק את הפועל רצה בשימושיו במקרא נגלה תופעה מעניינת מאוד. כאמור יש לפועל שתי משמעויות בסיסיות: משמעות אחת והיא העיקרית מביעה "נחת רוח", והשניה מביעה את מקבילו של הפועל השכיח "חפץ", והיא ייחודית לספרי בית שני ולכמה מזמורי תהילים (2). בפסוקים שבהם מופיע הפועל "רוצה" במשמעות הראשונה, בין אם כפועל או כשם הפעולה "רצון" הנושא של הפועל הוא ה'. כך המצב ב- 79 פסוקים, ועוד 3 פסוקים יש בהם נושא שהוא המלך, כנראה על דרך ההשאלה. כך למשל:

ברך ה' חילו ופעל ידיו תרצה (דברים לג 11)
ה' לא רצם (הושע ח 13)
ואור פניך כי רציתם (תהילים מד 4)

ה' הוא הרוצה את האדם או את מעשיו, וכך כל הקורבנות הם לרצון, כלומר שה' ירצה אותם (השווה למשל מלאכי א 10, מיכה ו 7 ועוד רבים). מתקבל הרושם שחלק ברור מהגדרת הפועל הוא העובדה שהעושה אותו הוא האדון ה', ולכן אפשר להשוות מלך בשר ודם אליו, כגון במלאכי א 8 - הקריבהו נא לפחתך, הירצך או הישא פניך. וכך אצל יעקב - כי על כן ראיתי פניך כראת פני א' ותרצני (בראשית לג 10)

לעומתם בולט השימוש בפועל "רוצה" בתוכחה כאן בכך שהוא שונה. נושאו איננו ה' אלא הארץ, כלומר היא הרוצה. וכן הפסוק הנאמר על העם - בני ישראל ירצו את עוונם.

לאור הממצא הזה עולה כאן שאלה גדולה: בכל המקרא, הרצון הוא רצון ה' והוא הרוצה. בין אם נגדיר את הרצון כנחת רוח, (כפי שעושה רש"י) או כהארת פנים של ה' (לכיוון זה נוטה הרב הירש), עדיין איננו מבינים את כוונת הפסוקים כאן - וכי משווים צורה ליוצרה?

ד. מעמדה של הארץ בברית

ברור שאיננו יכולים לראות את הארץ כמי שעומד במקביל לקב"ה, כאילו היא צריכה שיפייסו אותה כמו שבדרך כלל ה' הוא הרוצה. נראה, שזו הסיבה שרש"י הפך כאן את משמעות הפסוק, ובמקום שהארץ היא המתרצה רש"י מסביר שהיא המפייסת את ה'. כך רש"י מונע בעיה מחשבתית, אך משאיר אותנו עם קושי בהבנת הפסוק כמות שהוא (ואכן מפרשי רש"י התחבטו בשאלה כיצד להבין את פירושו לפסוק בצורה מדויקת).

אם נרצה להישאר צמודים למשמעות המקראית המקובלת של המלה נצטרך לבחור בכוון אחר. הארץ רוצה, כלומר יש לה מעמד עצמי והיא לא רק גורם סביל, חפצא שעליו יושב עם ישראל ובאדמתו הוא יכול לקיים מצוות רבות. למעשה, הארץ היא צד בברית בין ה' לישראל. לכן היא יכולה לתבוע את מילוי ההתחייבות של ישראל, והם צריכים לפייס אותה על אי מילוי ההתחייבות.

רעיון זה נרמז בתורת כוהנים, אם כי אינו מפורט שם. על הפסוק המופיע לקראת סיום התוכחה - וזכרתי את בריתי יעקוב... והארץ אזכור (פסוק 42) אומר הספרא: "ומנין שהברית כרותה לארץ תלמוד לומר והארץ אזכור."

הקשר הענייני שם בספרא הוא שהברית נכרתה לא רק עם האבות אלא גם עם הארץ. אפשר להרחיב רעיון זה ולומר שהארץ היא צד נוסף בברית. אנו רגילים לחשוב שהברית היא דו צדדית - ה' מצד אחד וישראל מצד שני. אך ייתכן שצריך לראות כאן ברית משולשת, ובה כביכול הארץ

מהווה צד נוסף. היותה צד בברית מסביר את ההתחייבויות המוטלות עליה, לתת פריה בעתו, ולהפך, את יכולתה לא לעשות כן אם ישראל מפירים את הברית, כגון האמור בויקרא יט 29.

התורה אמנם לא הזכירה בפירוש שיש ברית עם הארץ, כדי לא לתת פתח למינים לרדות ולייחס לארץ כוחות עצמיים כמו שהאמינו עובדי האלילים, אך היא מרמזת על כך שיש ברית עם הארץ ומבליטה בכך את מעמדה המיוחד. לכן מקדישה התורה תשומת לב לגורלה של הארץ עקב חטאי העם, הארץ תהיה שוממה והיא תסבול ותיענש, מלבד בני ישראל שיענשו.

לגבי ריצוי העוון של העם, הנאמר שהם ירצו את עוונם, נראה שיש כאן המשמעות של נשיאת חטא, כלומר העם יפייס את ה' ובכך ירצה את עונו (3), שכן הביטוי הוא ריצוי עון, וברור שהסולח הוא ה'.

דברים אלו מזכירים את גישתו של הרמב"ן בפירושו לתורה, בפרט בספר ויקרא, המדגיש את ייחודה של ארץ ישראל. הרמב"ן מתבטא בכמה מקומות שהארץ איננה רק מקום פיזי שבו חי עם ישראל, אלא יש לה סגולות מיוחדות, בהיותה נחלת ה' המיוחדת (למשל בפירושו לויקרא יח 25). אבל בעוד שהרמב"ן מתמקד בייחודה של הארץ כנובע מהיותה מקום השכינה, אנו רואים כאן את ייחודה כנובע מהיותה אחד הנבראים שעמו ה' כרת ברית כצד בברית עם ישראל.

היותה של הארץ צד בברית אינו חידוש גמור במקרא. ברית הקשת הייתה גם עם נח ובניו וגם עם הארץ (בראשית ט 13). וגם שם הברית באה על רקע של חטא האדם שגרם להשחתת הארץ, ועונשו היה השחתת הארץ הפיזית במבול.

מקומה של הארץ בברית בחורב הוא ייחודי, ואינו נשנה בברית שנכרתה בערבות מואב. בפרשת התוכחה שם יש עונש של גלות, אך נפקד לחלוטין גורלה של הארץ. ממילא אין שם גם אזכור של ריצוי הארץ כמו בפרשתנו. עובדה זו, בנוסף לשורת שינויים בין שתי התוכחות, מובילה למסקנה, שכבר דן בה הרמב"ן בהרחבה, שהתוכחה כאן היא ספציפית לחורבן בית ראשון. תפיסה זו של רמב"ן מבוססת למעשה על האמור בספר דברי הימים, שגלות בבל היה בה ריצוי הארץ, וממילא ברור שהגלות ההיא והחורבן ההוא מימשו את התוכחה בספר ויקרא דווקא, שהרי גורל הארץ אינו מופיע בנושא בתוכחה בדברים.

ייתכן שעניין זה, האזכור החד פעמי כאן של מעמדה של הארץ כצד לברית בחורב, עשוי גם להסביר את הדעה המקובלת אצל חז"ל, שקדושה שנייה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא.

כידוע, הדעות בנושא זה רבות, אך ישנה דעה, והיא מקובלת על רוב הפוסקים להלכה, שקדושה ראשונה בטלה עם חורבן בית ראשון, ואילו קדושת עזרא, שהיא הקדושה השנייה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא, למרות חורבן בית שני והגלות הארוכה. טעמים שונים נאמרו להסבר תופעה זו, ונדמה שמה שראינו כאן עשוי להבהיר את העניין מזווית אחרת.

ה' כרת אתנו ברית בחורב ובה הארץ היא צד בברית, ולפיכך במקרה של הפרת הברית היא נענשת, אך גם תובעת פיוס מישאל שהפרו את הברית. ואכן ברית זו היא שהופעלה בחורבן בית ראשון, כפי שמציין המקרא בסוף דברי הימים (ובאזכורי הנביאים שצוינו לעיל על גלות כמרצה עוון הארץ) וכפי שביאר בהרחבה הרמב"ן. לכן בטלה קדושת הארץ, ומשרצתה הארץ את ישראל, חודשה הברית, והנובע מכך הוא חידוש הקדושה כקדושה שנייה. אך לגבי קדושה זו לא חל שינוי כי הברית השנייה, הכללית, המופיעה בפרשת כי תבוא, לא מעניקה לארץ מעמד ייחודי כצד בברית, וממילא אין שינוי במה שקשור אליה גם במקרה של הפרת הברית ועונש על ישראל. לכן, מאז שיבת ציון של ימי עזרא ונחמיה, חודשה הברית עם העם, אבל קדושת הארץ נשארה קבועה לדורות.

הערות:

- (1) ועוד יש לעיין באזכורים של נבואת ירמיהו בזכריה א 12, ז 5 ובדניאל ט 2.
- (2) מתברר שגם עיון במילונים משאיר אותנו במבוכה: מילון בן יהודה מפצל את פועל "רצה" לשנים: אחד מביע את רצה שפירטנו כאן והשני מביע תשלום חוב, אך כל דוגמאותיו הן מהפרק שלנו, מלבד הפסוק באיוב ואין לזה המשך בעברית. לעומתו המלון המקראי B.D.B. כולל הכול באותה קטגוריה.
- (3) כשם שהביטוי נשיאות חטא מוסב בדרך כלל על החוטא, אך גם ה' הוא הנושא את החטא במובן של סליחה.